

DIAKRÓNIA A NYELVHELYESSÉGI SZABÁLYOK KÖZVETÍTÉSÉBEN

SZABÓ TAMÁS PÉTER

1. Bevezetés

Jelen dolgozat egy folyamatban lévő doktori kutatás néhány eredményéről számol be. A kutatás középpontjában a nyelvhelyességi szabályokkal kapcsolatos metanyelvi tudás vizsgálata áll. A tematika szociolingvisztikai(-szociálpszichológiai) keretben elsősorban a nyelv változásfolyamatainak megítélésével, a nyelvhasználat szociokulturális beágyazottságának észlelésével, az önkéntes és a kikényszerített nyelvi igazodás modellezésével, valamint a nem önvezérelt nyelvi hibajavításban való részvétel leírásával érintkezik.

Éppen az érintkezési pontok nagy száma miatt vetődik fel a normatudatosság fogalmának kibővítési lehetősége. A hazai vizsgálatok legnagyobb része normatudatosságon a sztenderd regiszter alkalmazásával kapcsolatos szabálytudást érti, s ezt a tudást különböző nyelvi produkciós feladatokkal vizsgálja. Ezek a vizsgálatok rendszerint a sztenderd regiszter kodifikált formáihoz mérik a beszélők produkcióját, s ennek megfelelően állapítják meg a változatok használatának megoszlását, értékelik a kodifikált formá(k)tól való elhajlást. Emellett megítéltetési és/vagy hibajavító feladatokat is gyakran használnak, s e feladattípusok eredményeinek összevetéséből szűrik le következtetéseiket. A normatudatosság fogalmának e dolgozatban javasolt kiterjesztett értelmezése olyan vizsgálatokat igényel, amelyek a beszélők metanyelvi tudásának a nyelvhasználati szabályok természetére, alkalmazási körére vonatkozó részét teszik vizsgálhatóvá. Ez a tudás legfőképpen annak megítélésében játszik szerepet, hogy egy nyelvhasználati szabály mennyire egyetemes vagy szituációfüggő, megsértése kivel szemben, mikor, milyen mértékben szankcionálható/szankcionálandó, mozgásban van-e vagy régóta változatlanul érvényes stb. Ennek a tudásnak elsősorban a nyelvhasználat **restriktív** szabályainak elsajátításában és alkalmazásában van szerepe.

Az elsődleges szocializáció során megismert nyelvhasználati szabályok mellett a beszélő – másodlagos és harmadlagos nyelvi szocializációja során – folyamatosan találkozik szituációfüggően alkalmazandó restriktív szabályokkal, melyek elsősorban az illemszabályokhoz hasonlóak. Ezek a szabályok gyakran ellentmondásban vannak a beszélő vernakulárisának használati szabályaival, s ezek az ellentmondások feldolgozandó **kognitív konfliktusokat** eredményeznek. E kognitív konfliktusok sikeres fel-

dolgozása és az eredményes szabálytanulás elősegítése érdekében szükséges megismerni a beszélőknek a szabályokra vonatkozó, formális és nem formális keretben megismert elemeket keverten tartalmazó tudását, hiszen a pedagógiai folyamat csak ennek ismeretében tervezhető eredményesen – hirdeti a **konstruktivista pedagógia** tanulásmélete. (Az irányzattal kapcsolatban bő ismertetést, gyakorlati példákat és továbbvezető irodalmat ad Korom 2005 és Nahalka 2002.) A sikeres szabálytanulás természetesen úgy képzelendő el, hogy a beszélő úgy sajátítja el a sztenderd regiszter szituációfüggően alkalmazandó szabályait, hogy közben saját vernakulárisát és a szocializációja során megismert regisztereket továbbra is aktívan, adekvátan használja. A cél tehát a **funkcionális-szituatív kettősnyelvűség** – az angolszász irodalomban: **communicative flexibility** ('kommunikációs rugalmasság') – állapotának elérése (Gumperz – Cook – Gumperz 1982: 14; Kiss 2006: 546). Ennek érdekében az iskolának biztosítania kell, hogy a tanulók már meglévő nyelvi ismereteik alapján, már birtokolt regiszterek megőrzésével sajátítsák el anyanyelvük presztízsváltozatát (ezen a szemléleten alapul a **hozzáadó anyanyelvi nevelés**; vö. Kontra 2003).

A hozzáadó anyanyelvi nevelés eredményességét nemcsak a tankönyvek, hanem a piacon hozzáférhető nyelvhelyességi kiadványok szellemisége és módszertana is meghatározza. Éppen ezért az anyanyelvi neveléssel szemben támasztott követelményeknek a nyelvművelő javaknak is meg kell felelniük. Jelen dolgozat az eszközfejlesztéshez ad néhány ötletet.

2. Miért nincs *de vizont*? Fiatalok elképzelései a *de vizont*-ról

„Az utóbbi időben is sok fiatal ismerősimtől kérdeztem meg, hol tanulta ezt vagy amazt az alaptalan nyelvhelyességi szabályt. A válasz így hangzott: az iskolában. Sokan meg is tudták nevezni azt a tanárt, aki a szabályt a fejükbe verte” (Szepesy 1986: 15; kiemelés az eredetiben).

Szepesy több mint húsz esztendeje megfogalmazott gondolatai ma is aktuálisak. Két saját vizsgálat eredményei arra mutatnak, hogy magyar anyanyelvű fiataloknak gyakran túlságosan leegyszerűsítő képük van egyes nyelvhasználati szabályokról, és e – sokszor csábító – leegyszerűsítések egyik legnagyobb terjesztője az iskola. Jelen dolgozat csak egy jelenséget emel ki: a *de vizont* kötőszóhalmozás megítélését.

2002 és 2004 között a nyelv változásfolyamatainak befolyásolhatóságával kapcsolatban végzett attitűdvizsgálatot jelen dolgozat szerzője.¹ Az interjúk során gyakran

¹ Válaszadók: budapesti, pécsi és szegedi gimnazisták, magyar és nem magyar szakos főiskolások, egyetemisták. Módszerek: (1) önkitaltós kérdőív (N = 450), melyben a stimulusok egyes nyelvhasználati szokásokat értékelő és a nyelv változásfolyamatairól vallott, egymástól lényegesen különböző elképzeléseket megjelenítő kijelentések voltak; (2) interjú (N = 30), melynek során az interjúkészítő nyelvi szocializációjáról, a nyelv változásfolyamataival kapcsolatos elképzeléseiről, nyelvhasználati attitűdjeiről és a nem önvezérelt nyelvi hibajavításban betöltött szerepéről kérdezte az adatközlőt. – Módszertani ismertetés és néhány eredmény: Szabó (2006; 2007; 2007a; 2007b).

szóba került a *de viszont* alkalmazása mint a nyelvhelyességi vétségek prototípusa. Jellemző interjúrészletek: „Két dolog zavar nagyon, a *de viszont* meg a *nem-e*. Ezt mindig, következetesen javítom” (26. számú adatközlő, frissen végzett pécsi angoltanár-nő és orosz szakos hallgató) – „Például a *-nák/-nék*, ezt szokták az emberek keverni, meg hogy a *de viszont*, erre szoktak rászólni. Nem is tudom, mi még... Ami szúrja az ember fülét” (29. számú adatközlő, 11. évfolyamos pécsi gimnazista nő) – „[kérdés:] Mondtad, hogy rettenetes dolgokat mondtak. Ezek milyen fajta dolgok voltak, tehát szóhasználatbeli vagy... [az adatközlő válasza:] Ez az, amit az előbb érintettünk, hogy a nyelv logikáját megbontották, pl. *mert ugyanis, de viszont*, mondjuk a *de viszont* határeset, vagy hogy időpontok *magasságában* történtek dolgok, de ezeket végül is mindenhol hallja az ember, de nem esnek jól az ember fülének” (04. számú adatközlő, budapesti magyar szakos férfi). Feltűnő, hogy az interjúkban nem található grammatikai – legfeljebb logikai – érvelés és sok a negatív értékelő mozzanat.

Hasonlóan ellenséges hangoltságot mutat egy 2005-ös kérdőíves vizsgálat.² A kérdőív két nyílt végű kérdése arra biztatta a válaszadókat, hogy olyan jellemzőnek tartott, hirtelen eszükbe jutó nyelvhelyességi hibákat írjanak, (1) amelyek miatt ki szokták javítani őket a beszélgetőpartnereik, illetve (2) amelyeket ők ki szoktak javítani mások beszédében. E két feladat részben a válaszadóknak a nem önvezérelt nyelvi hibajavításban való részvételét monitorozta, részben pedig a megkérdezett diákok által sztereotipikusnak tartott nyelvhelyességi hibákat tette listázhatóvá. A diákok válaszai alátámasztották azt a felismerést, hogy a nyelvhelyességi szabályok algoritmusok alkalmazásával nem, tudatos memorizálással, nagy erőfeszítéssel és a nyelv természetes redukáló természetének való ellenállással viszont sikeresen követhetők (Pléh 2003), ugyanis rendszerint a tanárok által szentenciaszerűen ismételt szabályok kerültek elő. (A 2002–2004-es vizsgálat interjúi is megerősítették azt a benyomást, hogy a tanárok a végletekig leegyszerűsített, formulákba csomagolt szabályok memorizáltatásával és megszegyenítéssel, tehát gyakorlatilag operáns kodicionálással igyekeznek a nyelvhelyességi ismereteket tanítani.) A *de viszont* a diákok által említett 51 nyelvi vétség közül a 6. leggyakrabban említett volt: 100-ból 23 kérdőíven szerepelt. 18 diák írta, hogy mások beszédében javítja, míg 5 diák nyilatkozott úgy, hogy már őt is kijavították miatta. Ketten a kijavítottak és a kijavítók között is feltüntették magukat. A válaszok megoszlása tükrözi, hogy a diákok inkább igyekeztek a szabályt számonkérők, mint az azt megsértők oldalán feltüntetni magukat. A diákok – a feladat kérdésének megfelelően – általában kommentálták is válaszaikat. Jellemző megjegyzések: „nem létező szó szerkezetek: pl. *de viszont*”; „*de viszont*: vagy *de* vagy *viszont*[:] egyszerűen megöri[!]”; „*deviszont* (ezek csak külön használhatók)”. Látható, hogy

² Válaszadók: 50 két tannyelvű és 50 nem két tannyelvű képzésben részt vevő végzős budapesti gimnazista. Központi téma: a nem önvezérelt nyelvi hibajavításban való részvétel (ő kit és mi miatt javít, illetve őt ki és mi miatt javítja). – Ismertetés: Szabó (megjelenőben b).

leginkább a szerkezet „nem létezésével” érveltek (ez a viselkedés jellemző tanári fogáson alapulhat: „nem mondunk olyat...”, „olyan nincs, hogy...” stb.), illetve érzelmi reakciót nyilvánítanak. Feltűnő az abszolutizálás is („ezek csak külön használhatók”).

Összefoglalásként elmondható, hogy a *de viszont* kötőszóhalmozást a megkérdőzött diákok erősen elítélik. Elítélő magatartásuk elsősorban tanári hatásra alakulhatott ki.

3. A *de viszont* időben változó megítéléséről

Mivel a mindenkori anyanyelvi nevelőmunkát nagyban befolyásolják a nyelv-művelő javak, érdemes röviden kitekinteni néhány nagyobb hatású nyelvhelyességi kalauz közléseire.

A második világháború előtti vizsgált kiadványokban (Simonyi 1903; Pintér et al. szerk. 1938; Szécsi 1943) nem fordul elő a *de viszont* mint kárhoztatandó jelenség (sőt: egyáltalán nem tematizálódik a használata).

A második világháborút követően jelenik meg a *de viszont* elítélése. Egy kiadványszerkesztési tanácsadóban (Köves szerk. 1954) a legsúlyosabb nyelvi vétség („mindenképpen kerülendő; használjuk a megadott kifejezéseket” [Köves szerk. 1954: 3]) kategóriájába tartozik. A következő tanács olvasható a visszaszorítására: „*de viszont*: elég – *viszont*” (Köves szerk. 1954: 9). Érdekes, hogy míg ez a szerkesztők és lektorok számára kiadott kalauz a kifejezés irtására szólít fel, a szorosabb értelemben vett nyelv-művelő irodalomban eleinte nem található erőteljes rosszallás. Bár a *de viszont*-tal nem foglalkozik, a rokonértelmű kötőszókettőzést nem hibáztatja a Nyelv-művelő című népszerű kiadvány: „Ne kössünk bele ebbe, hogy fölösleges szószaporítás, az általános nyelvszokás ugyanis szentesíti az ilyen kötőszókettőzést” (Lőrincze szerk. 1956: 320). A Nyelv-művelő kézikönyvben a szemléletmód változását jelzi a rokonértelmű kötőszóhalmozással szembeni türelmetlenség: „egy idő múlva gépiesen összefűzhetünk azonos értékű kötőszókat is, és ez már szófecsérlésre, sőt logikai zavarra vezethet [...] Amellett ez [ti. a kötőszók bősége és összefűzése] is hozzájárul ahhoz, hogy az ügyetlen fogalmazók egy-egy kötőszót csak efféle beszéd-töltelékként, henyén ismételgessenek” (NyKk. I: 1259–60). Az érvelés a nyelvhelyességi szabályok megsértésével kapcsolatos toposzokat vonultat fel, amikor az elítélt használat lehetséges okait a következőképpen határozza meg: (1) gépies összefűzés, tehát nem elégséges nyelvi önkontroll; (2) azonos értékű kifejezések halmozása, logikai zavar okozása (feltűnő a formális logika bevonása a nyelv jelenségeinek magyarázatába); (3) a *szófecsérlés* és a *beszéd-töltelék* mint a közlés-minimum és -optimum eszményét sértő jelenségek (e kifejezések konnotációja negatív, szerepeltetésük megbélyegző és elijesztő szándékú); (4) a képzetlenebb, gyakorlatlanabb nyelvhasználók csoportjának megbélyegzése az „ügyetlen fogalmazók” emlegetése révén – e csoport tagjai a NyKk. szerint nemcsak nyelvi kompetenciájukban fejletlenebbek, hanem *v i s e l k e d é s ü k i s e l í t é l e n d ő* (*henye*). Az érvelés e pontján, a morális elem behozatalával válik tel-

jessé az az eszköztár, amelynek célja, hogy a beszélőket leszoktassa az azonos értelmű kötőszók halmozásáról. A *de viszont*-ra konkretizálva egy funkcionálisnak feltüntetett, de valójában esztétikai ítéletet kifejező, valamint egy megbélyegző használatú jelző összekapcsolása hivatott elérni ugyanezt a célt: „[A *viszont*] előfordul *de* kötőszóval összekapcsolva is, bár így eléggé nehézkes, szófecsérlő” (NyKk. II: 1227).

A NyKk. rövidített, a nagyközönség részére átdolgozott változatának, a Nyelvművelő kézisztótnak második, javított kiadásában óvatosabb fogalmazás olvasható: „A mindennapi beszédben meglehetősen gyakori a *de* és a *viszont* együttes használata. Ez olykor el is fogadható, hiszen ebben az esetben nem teljesen azonos szerepű ellentétes kötőszók kapcsolódnak egymáshoz (a *viszont* többé-kevésbé utal a kölcsönösségre, viszonyosságra is). Többnyire azonban puszta szófecsérlés a *de viszont* kötőszóhalmozás” (NymKsz.²: 106). A NymKsz.² szóhasználata teljesen elbizonytalanító, támpontot nem ad (*meglehetősen gyakori, olykor el is fogadható, többé-kevésbé utal, többnyire [...] szófecsérlés*). Látható, hogy a NyKk. és/vagy más kiadványok kategorikusan megbélyegző hangnemén finomítani akartak a szerzők, de megmaradtak mellett a koncepció mellett, hogy a *de viszont* alkalmazása – legalábbis „többnyire” – hiba, ugyanakkor semmilyen kritériumrendszert nem adtak az olvasó kezébe annak megítélésére, hogy mit jelent az, hogy „olykor elfogadható”.

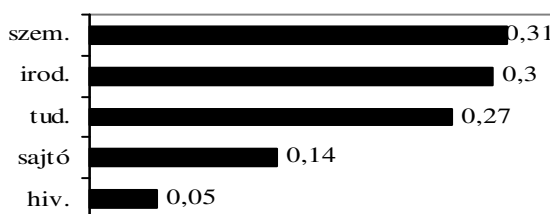
Hasonló eljárást követ az előszavában nyelvirétegződés-vizsgálatok elvégzését sürgető Magyar nyelvhelyességi lexikon is. Balázs (2001: 137) így ír: „Az azonos tartalmú kötőszók együttes előfordulása nem mindig helytelen, mert tovább pontosítják a viszonyt. Pl. *így tehát, így hát*. A *de viszont* kapcsán már nem érezzük ezt a pontosítást, ezért érdemes csak az egyiket használni”. Táblázatot is közöl (ugyanott), amelyben a kötőszóhalmozásokat elfogadhatóságuk szempontjából osztályozza. „Helytelen” a *de ellenben, de azonban, hogy vajon*, átmeneti a *de viszont*, helyes az *így tehát*. Balázs világosan áttekinthető táblázatban szabályként fogalmazza meg állításait, a szöveg azonban a javasolt klasszifikációt nem támasztja alá adatokkal. A többes szám első személy használata hatalmi pozíciót jelez, a kínált véleményrel való azonosulásra szólít fel. Bár a *de viszont* a tiltottból itt is az átmeneti sávba került át, használatát e kézikönyv sem javasolja az anyanyelvi beszélőknek.

4. Mit mondjon a tanár, a nyelvművelő?

Ha az anyanyelv-pedagógia és a nyelvi ismeretterjesztő tevékenység célja valóban a funkcionális-szituatív kettősnyelvűség kialakítása, a megfelelő szabályismeret érdekében rá kell világítani arra, hogy egy-egy nyelvi elem – jelen esetben a *de viszont* – milyen beszédhelyzetekben és funkciókban használatos. Ennek segítségével elkerülhető a nemkívánatos túláltalánosítás – például egy-egy nyelvi elem használatának teljes tiltása, illetve kerülése. A jelenségek bemutatását adatelemzésekre építve kell elvégezni.

A funkcionális-szituatív megoszlás tanulmányozására és szemléltetésére jól alkalmazható a Magyar nemzeti szövegtár (= MNSz.), mivel szövegekategóriái – személyes, szépirodalmi, tudományos, sajtó, hivatalos – kellően általánosak ahhoz, hogy elegendő szöveg álljon rendelkezésre az összehasonlításhoz, ugyanakkor ezekhez a kategóriákhoz jellegzetes színterek is kapcsolhatók.

A *de viszont* kereshető egybe- és különírvá is az MNSz. adatbázisában, egybeírva azonban csak négy magyarországi személyes közlésben fordul elő. Ezt az adatmennyiséget össze sem érdemes hasonlítani a különírt alakkal (198 találat). Az összesen 202 adat az MNSz. korpuszában 1,08 db/millió szavas relatív gyakoriságot eredményez. A *de viszont* regionális előfordulásait – az alkorpuszok eltérő mérete és a várható adattorzulás miatt – csupán az erdélyi, a magyarországi és a szlovákiai alkorpuszban érdemes összevetni. A magyarországi relatív gyakoriság (0,97 db/millió szó) alig magasabb, mint az erdélyi (0,79 db/millió szó) vagy a szlovákiai (0,73 db/millió szó).

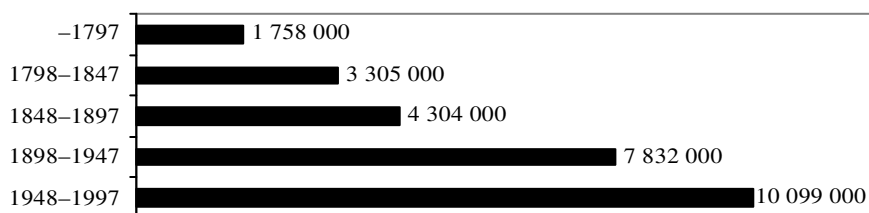

1. ábra

Az 1. ábra azt szemlélteti, hogy a hivatalos nyelvben gyakorlatilag egyáltalán nem, a sajtóban alig, a személyes, a szépirodalmi és a tudományos írott nyelvben azonban közel egyforma (csekély) arányban szerepel a *de viszont*. A számadatok a relatív gyakoriságot mutatják, db/millió szóban, a MNSz.-ban található minden régióban (Magyarország, Szlovákia, Kárpátalja, Erdély, Vajdaság). Az alacsony relatív gyakoriság oka az lehet, hogy a *de viszont* inkább élőszóban használatos.

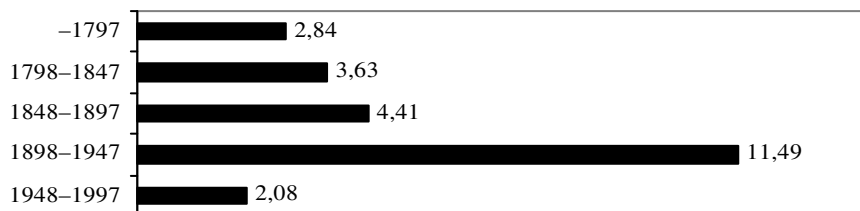
Az egyes regiszterbeli előfordulásokra szöveggörnyezetes példák is rendelkezésre állnak. Érdemes utalni a gyakori mondatkezdő pozícióra: „Ekkor már csere tárgyává tették a halat. *De viszont* 150 forintot fizetnek naponta a szobáért... Nagy pénz...” (szépirodalmi); „Ezeket meggyőzni nem lehet, *de viszont* a kétkedőket, a jóindulatú kétkedőket valószínűleg lehet (sajtó); „[versenyzők,] akiknek nem volt látványos a vezetési stílusa, *de viszont* gyorsak voltak” (személyes).

Mivel a nyelvhelyességi szabályok az illemszabályokkal analóg természetűek, magától értetődően változnak az időben. Erre világít rá a Magyar történeti szövegtár (= MTSz.) elemzése. Ez a korpusz 1772 és 1997 között keletkezett, változatos műfajú szövegeket tartalmaz, így kiválóan alkalmas diakrón vizsgálatokra. A korpuszt úgy tervezték, hogy leginkább a huszadik század nyelvét reprezentálja, de kellő anyagot tartalmazzon a korábbi időszakok anyagából is. A 2. ábra azt szemlélteti, hogy a legfrissebb szövegtől ötven évenként visszafelé haladva hány szövegszó található a korpuszban (ezerre kerekítve; a korpusz teljes mérete mintegy 27 298 000 szövegszó).

2. ábra

A *de viszont* 147 alkalommal fordul elő a MTSz.-ban (ez a teljes korpuszra vetítve 5,39 db/szó relatív gyakoriságot jelent, tehát sokkal nagyobb, mint a szinkrón MNSz.-ban). Egybeírva nem fordul elő, de van egy régiesnek tekinthető, nyomatékosító szerepű, a nyelvtörténet során kezdetben inkább az élőbeszédben előforduló (TNYt. I: 408–9) változata, a *de viszontag* (a 147 adatból 4 *de viszontag*).

3. ábra

Tanulságos ötven évenként összeszámolni az adatokat. A 3. ábráról leolvasható, hogyan változott a *de viszont* gyakorisága a legkülönbözőbb írott műfajokban (adatok db/millió szóban). Sajnos a MTSz. nem alkalmas a funkcionális-szituatív megoszlás elemzésére, mert szövegtipológiája túlságosan széttagoló. Látható, hogy a kifejezés gyakorisága eleinte egyenletesen, majd – a századforduló és a második világháború vége közötti időszakban – feltűnően emelkedett. Az egyre intenzívebb használatra

adott reakcióként értelmezhető a már korábban elemzett nyelvművelői tiltás – ami úgy tűnik, igen sikeres volt. Míg a *de viszont*-ok száma a Nyugat teljes anyagában (1908–1941; Nyugat CD) 369, Brehm: Az állatok világa fordításában (1929–1933; Brehm CD) 141, addig a Magyar Hírlap 1994 és 2001 közötti teljes anyagában (a mellékleteket is beleértve; MH CD) csupán 11.

A használati gyakoriság megcsappanása érthető: az állami könyvkiadás kiadói szerkesztői és lektorai az ötvenes évektől kezdve nagy szerepet játszhattak a rokonértelmű kötőszóhalmozással szembeni intolerancia terjesztésében és növelésében, ha követték a fent elemzett kalauzok tanácsait. A központosított könyvkiadást jól támogatta az uniformizáló nyelvművelés. E gyakorlat utóhatása lehet, hogy – bár a „hivatalos”, tehát kézikönyvekben lecsapódó nyelvművelői álláspont egyre bátorlanabbul kárhoztatja e kifejezést – a tanári és a naiv nyelvhasználói vélekedés (és az írott sajtó gyakorlata) máig igen erősen a *de viszont* ellen van.

A nyelvhelyességi szabályok természetrajzának jobb megértését segíti, ha a tanár vagy a nyelvművelő utal arra, hogy egyes nyelvi elemek megítélése és használata időben állandó mozgásban van, szituációnként és térben pedig erősen variálódik, s ennek megfelelően a nyelvhelyességi szabályok nem állandók és nem egyetemlegesek. Erre ad példát a fenti elemzés is. Ennek az összefüggésnek a megértése sokat jelenthet azoknak a beszélőknek, akiknek a korábbi uniformizáló, felcserélő szemléletű anyanyelvi nevelés és nyelvművelés esetleg megint saját anyanyelvi kompetenciájába vetett hitét. A fenti összefüggések megértése a magyar nyelvet idegen nyelvként haladó szinten tanuló diákoknak is hasznos lehet.

5. Mit mondjon a szótár?

Felvetődik a kérdés, hogyan tartalmazhatja a fenti információkat egy tömör, alapvető tájékoztatást nyújtani kívánó nyelvhelyességi kiadvány. Mindenképpen fontos, hogy megnevezze az adott nyelvi elem funkcióját, esetleg szintaktikai pozícióját, funkcióváltásait, valamint – ha szükséges – változatait. Megjegyezhető például, hogy a *viszont* a nyelvtörténet során kezdetben locativusi határozószó volt, majd módhatározószóként szilárdult meg, mielőtt kötőszói szerepben jelentkezett volna (TNyt. II/1: 587, 653): ez magyarázhatja azt, hogy a *de viszont* határozószószerű, kölcsönösségre és párhuzamosságra utaló jelentéssel is rendelkezik. A *viszont* kötőszóvá válásának kezdetétől szerepel más, szintén ellentétet kifejező kötőszókkal együtt (TNyt. II/2: 729). Ajánlatos, hogy a szócikk szinkrón funkcionális-szituatív megoszlásra és diakroniára utaló megjegyzéseket egyaránt tartalmazzon.

Érdemes a tervezett szótárt az MTA Nyelvtudományi Intézetében épített két reprezentatív korpuszra, a MNSz.-ra és a MTSz.-ra építeni, de természetesen kiegészítő adatbázisok használata is gyümölcsöző lehet, sőt kívánatos. Az egységesség és összehasonlíthatóság kedvéért azonban ajánlatos a kiindulópontul vett adatokat mindig

ugyanazokból a korpuszokból venni, s a diakrón adatokhoz a MTSz.-t (erre utal gyakorisági adataiban a Nszt.), a szinkrón adatokhoz pedig a MNSz.-t használni (ez utóbiból az ÉKsz.² vette gyakorisági adatait). Mindkét korpuszból lehet relatív gyakorisági adatot megadni db/millió szóban (ez segíti az összehasonlítást), de a korpuszok eltérő jellege miatt a MTSz.-ből az első előfordulás, a MNSz.-ből pedig a funkcionális megoszlás adatait érdemesebb feltüntetni (a MNSz. kategóriái változtatás nélkül alkalmazhatók). A funkcionális-szituatív megoszlás jelölésére – a gyakran túlságosan leegyszerűsítő szótári minősítések elkerülése érdekében – az egyes használati szinterek egymáshoz viszonyítása lehet alkalmas. Az alábbi próbaszócikk megoldása az 1. ábra adatait jeleníti meg, mégpedig úgy, hogy a közel azonos gyakoriságot mutató szinterek rövidítése közé egyenlőségjelet tesz, és csak a nagyon különbözőek közé tesz kisebb-nagyobb jelet. A sort úgy célszerű felállítani, hogy balról jobbra olvasva a legjellemzőbbtől a legkevésbé jellemző használati szintérig jusson el az olvasó. Így az alábbi próbaszócikkból kiderül, hogy a *de viszont* leginkább személyes közlésekben, legkevésbé hivatalos szövegekben használatos. Az egyes jelentéseket bő szövegkörnyezetes példaanyag követheti. A MTSz.-ből származó adatoknál a használati szintér és a szöveg datálása, a MNSz.-ből származóknál csak a használati szintér jelölése olvasható.

A fenti megfontolásokat a következő próbaszócikk illusztrálja:

de viszont (kötőszóhalmozás; tagmondatok között és mondat élén is); **de viszontag** (rég)

Gyak.: MTSz. 5,39 (1779); MNSz. 1,08 (SZEM = IROD = TUD > SAJTÓ > HIV)

Megj.: a *viszont* módhatározószóból vált kötőszóvá.

1. <ellentmondás v. megszorító ellentét kif-ére>: Az ó bornak új borrali töltése után keletkező ecetességet [...] távoztatni kell. *De viszont* láttam egy 1802-ki hordó jó aszúbert 1817-ben is ép állapotban (TUD, 1856) | Sietnem kellett volna, *de viszont* Ipszilon urat nem sérthetem meg azzal, hogy Iksz úrral, akit hozzám protegál, ne legyenek előzékeny (IROD, 1923) | Az az elem, amely az ismert információt hordozza, a témához tartozónak tekintendő ugyan, *de viszont* a téma [...] nem feltétlenül és nem mindig valamely ismert mozzanat kifejezője (TUD, 1985) | [versenyzők,] akiknek nem volt látványos a vezetési stílusa, *de viszont* gyorsak voltak (SZEM) | A növénytermesztés bizonyos fokig emelkedett [...], *de viszont* az állattenyésztés csökkent (HIV).

2. <kölcsönösség kif-ére>: én legkisebbet sem tudok attól tartani, ahogy uram bátyám eltökélésemet rosszalja vagy rossz néven vegye. Sőt inkább azt remélem, hogy hozzám mutatott barátságából legkisebb részecskét sem vesztek el miatta. *De viszontag* én is változhatatlan tisztelettel és atyafiságos szeretettel vagyok kedves uram bátyámnak igaz szívű rokona (IROD, 1811 k.) | A katona érdemet arat, *de viszont* arattatik (IROD, 1825) | hozomány nélkül nincs házasság. [...] *De viszont*, házasság nélkül nincs

uri jog! (IROD, 1877) | a magyar miniszter egyetértése csak járulékos, szerepe csak passív a végrehajtás körül. *De viszont* a végrehajtási utasítás is csak annyiban kötelezi a közös minisztert, a mennyiben a másik állam törvényhozásának hasonló utasítása fenforog [!] (TUD, 1898).

3. (rég) <egyidejűség, párhuzamosság kif-ére>: Keskeny ölében Két piperes bábót katzagás közt visz vala: egyik Frantzia rántzra szabott köntösben bajszos ajakkal Szittyai ábrázat; *de viszont* a' másikba zsíros, Rántztalan és rongyolt katzagánybann egy nagy Olasznak Fel-porozott, fűrtöltt, mosdott és drága kenettől Illatozó feje volt (IROD, 1791) | próbállya ki-vetni Mellyéből az hatalmas erőt: *de viszontag* az Isten Még annál inkább (IROD, 1813).

Egy ilyen szótár megírását a korszerű korpusznyelvészet eszköztára sokban támogatja, azonban a munka elkezdéséig még számos kérdés végiggondolására és megoldására van szükség. Ízelítőül: (1) Egyelőre csak írott szövegekből lehet méríteni, az élőszóbeli használatra vonatkozóan nincsen reprezentatív korpusz. Mivel a magyarországi nyelvművelés hagyományosan a szóbeli közlésekre is kiterjesztette/kiterjeszti hatáskörét, a kifejezetten élőszóbeli jelenségekkel kapcsolatos félreértések, tévhitek, túláltalánosítások stb. nem tisztázhatók a fenti módszerekkel. Az írott és beszélt nyelv használati szabályainak különbsége sem mutatható be így. (2) Régi szövegek elemzésekor a szócikkíró diakrón kompetenciájának hiányosságai nyelvtörténész bevonását igénylik. (3) Versszövegek metrikai kötöttségei megnehezítik a szórend és egyes alakváltozatok elemzését. (4) Megoldandó a nyelvi elemek funkcióváltásának célszerű jelölése is: nem megfelelő a túl hosszú magyarázat, ugyanakkor gyakran nem elégséges a tudnivalók összefoglalása sem. (5) Kidolgozandó a szinonimikus utalók legcélszerűbb rendszere. (6) Bár a *de viszont* keresése technikailag egyszerű, számos esetben nehézséget okoznak a korpuszok lemmatizálásában mutatkozó hiányosságok (a MNSz. adatainak – a készítőknél a korpusz honlapján közzétett tájékoztatója szerint – csak 2,5%-a van hibásan elemezve, de ez elég pl. ahhoz, hogy az *eb ~ kutya* megoszlása ne legyen elemezhető).

6. Összegzés

A dolgozat rámutatott arra, hogy az anyanyelvi képzés számos naiv vélekedést, illetve az uniformizáló, felcserélő szemléletű nyelvművelésből eredő szemléleti elemet örökít át a diákoknak (intolerancia, mások kijavítása, differenciálatlan szabályfogalom és -alkalmazás). A konstruktivista pedagógiában kiemelkedő szerepet játszó, formális és nem formális keretben szerzett ismereteket keverten tartalmazó tudásnak a korábbiaktól eltérő kérdőíves és interjútechnikával történt felmérése kimutatta, hogy a *de viszont* rendkívül negatív megítélésű nyelvi elem. Az irodalom elemzésével és diakrón korpuszvizsgálattal is sikerült megerősíteni azt a benyomást, hogy a *de viszont* írott nyelvben tapasztalható gyakorisági és funkcionális visszaszorulása leginkább a második világháborút követő nyelvművelő, és az arra épülő tanári gyakorlatnak köszönhető.

A *de vizont* esete jól példázza, hogy a nyelvhelyességi szabályok nem állandóak és nem egyetemlegesek. Míg a hagyományos nyelvművelés elmélete és gyakorlata arra a – megkérdőjeztet fiatalok gondolkodásában is tetten érhető – naiv vélekedésre épül, hogy van egy eszményi nyelvhasználat és az attól való eltérések deviánsak (vö. Niedzielski – Preston 2000: 23), a funkcionális-szituatív kettősnyelvűség kialakítására törekvő nyelvművelésnek olyan segédeszközökre van szüksége, amelyek megfelelően reprezentálják, hogy az *egységes magyar nyelv fogalma beszélő-közösségek időben, térben és szituációnként variálódó nyelvi produkciójából épített absztrakció.*

HIVATKOZÁSOK

- Balázs Géza 2001: *Magyar nyelvhelyességi lexikon*, Budapest, Corvina.
- Brehm CD = Brehm, Alfred Edmund: *Az állatok világa*, Budapest, Arcanum, 2002. [Elektronikus dokumentum.]
- Gumperz, John J. – Jenny Cook 1982: Introduction: language and the communication of social identity, in John J. Gumperz. ed.: *Language and Social Identity*, Cambridge, Cambridge University Press, 1–21.
- Kiss Jenő 2006: Nyelvjárások, regionális nyelvváltozatok, in Kiefer Ferenc szerk.: *Magyar nyelv*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 517–48.
- Kontra Miklós 2003: Felcserélő anyanyelvi nevelés vagy hozzáadó? *Magyar Nyelvjárások* **41**, 355–8.
- Korom Erzsébet 2005: *Fogalmi fejlődés és fogalmi váltás*, Budapest, Műszaki.
- Köves Béla et al. szerk. 1954: *Nyelvi segédkönyv szerkesztők számára*, Budapest, Szikra.
- Lőrincze Lajos szerk. 1956: *Nyelvművelő*, Budapest, Művelt Nép.
- MH CD = *Magyar Hírlap*, Magyar Hírlap Könyv- és Lapkiadó Rt., Budapest, 2002. [Elektronikus dokumentum.]
- MNSz. = *Magyar nemzeti szövegtár*, <http://corpus.nytud.hu/mnsz/> [Utolsó letöltés: 2007. 08. 24.]
- MTSz. = *Magyar történeti szövegtár*, <http://www.nytud.hu/hhc/> [Utolsó letöltés: 2007. 08. 24.]
- Nahalka István 2002: *Hogyan alakul ki a tudás a gyerekekben? Konstruktivizmus és pedagógia*, Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Nykk. = Grétsy László – Kovalovszky Miklós szerk.: *Nyelvművelő kézikönyv I–II*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1980–1985.
- NymKsz.² = Grétsy László – Kemény Gábor szerk. 2005: *Nyelvművelő kézisztár*, Budapest, Tinta.

- Nyugat CD = *Nyugat. Egy irodalmi legenda*, Budapest, Arcanum, 2000. [Elektronikus dokumentum.]
- Nszt. = *A magyar nyelv nagyszótára I–II*, főszerk.: Ittész Nóra, Budapest, MTA Nyelvtudományi Intézet, 2006.
- Pintér Jenő et al. szerk. 1938: *Magyar nyelvvédő könyv*, Budapest, Sárkány nyomda.
- Pléh Csaba 2003: Stigmatizáció és nyelvi tudat, in Kontra Miklós szerk.: *Nyelv és társadalom a rendszerváltás kori Magyarországon*, Budapest, Osiris, 256–77.
- Simonyi Zsigmond 1903: *Helyes magyarság*, Budapest, Athenaeum.
- Szécsi Ferenc 1943: *Magyar nyelvvédő könyve. A magyar helyesírás szótára. Magyar-talanságok szótára. Új magyar szavak szótára*, Budapest, Antiqua nyomda.
- Szabó Tamás Péter 2006: „...biztos, hogy egy-egy dolgon el-elhümmögtem...” Gimnazisták gondolkodása a nyelvművelés, nyelvtervezés alapkérdéseiről, in Mártonfi Attila – Papp Kornélia – Slíz Mariann szerk.: *101 írás Pusztai Ferenc tiszteletére*, Budapest, Argumentum, 205–14.
- Szabó Tamás Péter 2007a: A beszélő metanyelvi tudásának megismerése az anyanyelvi nevelés és a nyelvművelő tevékenység tervezésében, in Sinkovics Balázs szerk.: *LingDok 6. Nyelvész-doktoranduszok dolgozatai*, Szeged, Szegedi Tudományegyetem Nyelvtudományi Doktori Iskola, 167–88.
- Szabó Tamás Péter 2007b: Fiatalok a nyelv fejlődéséről és fejlesztéséről, *Magyar Nyelv* **103**, 461–70.
- Szabó Tamás Péter 2007c: Problémák és lehetőségek a normatudatosság vizsgálatában, in Váradi Tamás szerk.: *AlkNyelvDok. I. Alkalmazott Nyelvészeti Doktorandusz Konferencia*, Budapest, MTA Nyelvtudományi Intézet, 171–81. [Elektronikus dokumentum:
http://www.nytud.hu/alknyelvdok/proceedings07/alknyelvdok07_online.pdf]
- Szepes Gyula 1986: *Nyelvi babonák*, Budapest, Gondolat.
- TNyt. = *A magyar nyelv történeti nyelvtana I, II/1, II/2*, főszerk.: Benkő Loránd, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1991–1995.
- Verstár CD = *Verstár '98*, Budapest, Arcanum, 1998. [Elektronikus dokumentum.]